

ARAM ANDONYAN

Andonyan, İstanbul'un Kazancı semtinde, Andon Ağa ismiyle bilinen bir balıkçı ailesinin oğlu olarak 1879'da dünyaya geldi. Naregyan ve Esayan Ermeni okullarından sonra bir Fransız okulunda eğitim gördü. *Arevelk* [Doğu] gazetesindeki Ermeni aydınlar Krikor Zohrab ve Hırant Asadur'un dikkatini çekti ve onların telkiniyle gazeteciliğe yöneldi. *Dzağig* [Çiçek] ve *Luys* [Işık] adlı haftalık gazetelerin editörlüğünü yaptı. Roman ve öykülerin yanı sıra mizahi eserler de kaleme aldı. 1915 sonrasında Fransa'ya yerleşti ve Nubaryan Kütüphanesi'nin müdürlüğünü yaptı (1928-1951). Paris'te, 23 Aralık 1951'de yaşama veda etti.

u s u l g e r e ğ i

Aram Andonyan tarafından kaleme alınan ve Ermeni soykırımı hakkındaki, özellikle de 1916'da Suriye çöllerinde yaşananlar konusundaki en önemli kaynaklardan biri olan bu kitap, Halep Muhacirin Müdüriyeti Başkâtibi Naim Bey'in Andonyan'a teslim ettiği el yazması notları ve Andonyan'ın bu notlara eklemek üzere derlediği bilgileri, telgrafları, resmî Osmanlı belgelerini ve birinci dereceden şahitlerin tanıklıklarını içeriyor. 1921 yılında yayımlanan «Մեծ ճիւղը Հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալաթ Փաշա» (Medz vociri Haygagan vercin godoradzneri yev Talat Paşa [Cürm-ü Âzam Son Ermeni Kırımları ve Talat Paşa]) isimli kitabın (Boston: Bahag) 1990'da «Մեծ ճիւղը»

(Medz vociri) ismiyle Arevig Yayınları tarafından Yerevan'da yayımlanan tıpkıbasımından Türkçeye çevrildi. Çeviriye esas alınan kitapta yer almayan görseller, ilgili açıklamalarla birlikte kitabın sonuna eklendi. Söz konusu görsellerin kitaba eklenmesi konusundaki desteği için Ömer Türkoğlu'na teşekkür ederiz.

Bu değerli kaynağın Aras Yayıncılık tarafından yayımlanması için sunduğu maddi ve manevi destek için Taner Akçam'a minnettarız.

Andonyan'ın sözleriyle kitap, “Ermeni şahadet yazımında eksik olan kurbanların sesini” duyurmaktadır. Tehcirin ve katliamların üzerinden henüz birkaç yıl geçmişken tanıklıkların toplanmış olması bu çalışmayı bilhassa değerli kıyor.

Her eserde olduğu gibi bu kitaptaki olay, kişi ve gruplar hakkındaki hüküm, yorum ve yargılar yazara ait olup yayınevini veya çevirmenin görüşlerini bütünüyle yansıtmaz.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

CÜRM-Ü ÂZAM

Halep Muhacirin Müdüriyeti Başkâtibi
Naim Bey'in Tanıklığında Ermeni Soykırımı

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdıvyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS - UŖU 301

Cürm-ü Âzam
Halep Muhacirin Müdüriyeti Başkâtibi
Naim Bey'in Tanıklığında Ermeni Soykırımı
Aram Andonyan

Orijinal adı
Medz vociri Haygagan verçin godoradzneri yev Talat Paşa

Çeviri
Ohannes Kılıçdağı

Düzeltili
Narod Avcı

Kapak Tasarımı
Melisa Arsenyan

Kapak Resmi
Ermeni sürgünler bir at leşinin etrafında.
Fonda Naim Bey'in Osmanlıca yazdığı hatıratın bir bölümü.

© Aras Yayıncılık, 2024
ISBN 9786257460415

Baskı ve Cilt
Sena Ofset, Yakuplu Mahallesi 194. Sokak Blok No: 1
İç Kapı No: 465 Beylikdüzü-İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Nisan 2024, İstanbul

TANER AKÇAM'IN ÖNSÖZÜYLE

CÜRM-Ü ÂZAM

Halep Muhacirin Müdüriyeti Başkâtibi
Naim Bey'in Tanıklığında Ermeni Soykırımı

ARAM ANDONYAN

ERMENİCEDEN ÇEVİREN
OHANNES KILIÇDAĞI

İçindekiler

SUNUŞ: Aram Andonyan, Naim Efendi ve Medz Vociri <i>Taner Akçam</i>	7
GİRİŞ: Bir Vicdan Sesi	25
BİRİNCİ BÖLÜM: Naim Bey'in Anıları.....	31
A. Failler.....	31
İKİNCİ BÖLÜM: Naim Bey'in Anıları.....	49
B. Res-ül-Ayn ve İntilli Kırımları	49
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Naim Bey'in Anıları.....	65
C. Der Zor Katliamları.....	65
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Resmî Belgeler.....	97
A. Kasıt	97
B. İhtiyati tedbirler.....	115
C. Katliamların umumi niteliği.....	123
D. Küçük şehitler.....	143
E. Teşvikler.....	161
F. Meşrulaştırma çabaları	169
G. İkinci perde.....	177
SONSÖZ: Halkın Sorumluluğu.....	185
EKLER.....	193
A. Ateşkesten sonra Ermenilerin durumu.....	193
B. Adalet komedisi.....	200
C. Heyet-i İttihamiye Karârnameesi.....	208
TÜRKÇE BASKIYA EK	235
Dizin	244

SUNUŞ
Aram Andonyan, Naim Efendi
ve *Medz Vociri*

Taner Akçam

Tanınmış Osmanlı aydını Aram Andonyan'ın önemli eseri *Medz Vociri* (Cürm-ü Âzam), Ermeni soykırımı hakkındaki, özellikle de 1916'da Suriye çöllerinde yaşananlar konusundaki en önemli kaynaklardan biridir. Ermenice kaleme alınan kitabın yazımı 1919 yazında tamamlanmıştır. İngilizce ve Fransızca baskıları 1920'de, Ermenice baskısı ise 1921'de yapılmıştır.¹

Kitap daha çok İngilizce baskısının başlığı ile tanınır (*The Memoirs of Naim Bey* [Naim Bey'in Hatıratı]) ama bu başlık kitabın içeriğini anlatmaktan uzaktır. Kitabın İngilizce baskısı Ermenice aslının (1921) çok kötü bir özetidir; kitabın başlığı dâhil birçok yanlış içerir. Bu nedenle değerlendirilmeye alınmaması gerekir. Fransızca baskısı ise (*Documents officiels concernant les massacres Arméniennes* [Ermeni katliamlarıyla ilgili resmî belgeler]) Ermenice aslındaki Ekler bölümünü içermez. Kitabın tek yetkin kop-

---

1 Aram Andonyan, *The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians*, Compiled by Aram Andonian with an introduction by Viscount Gladstone (London: Hodder and Stoughton, 1920); Aram Andonyan, *Documents officiels concernant les massacres Arméniens*, (Paris: Imprimerie H. Turabian 227, Boulevard Raspail, 1920); Aram Andonyan, *Medz Vociri* [Cürm-ü Âzam], (Boston: Bahag Printing House, 1921).

yası sayılan Ermenice aslının Türkçeye kazandırılması bu nedenle çok önemlidir. Bu yoldaki çabaları için gerek kitabın çevirmeni Ohannes Kılıçdağı gerekse Aras Yayıncılık çok büyük bir teşekkürü hak ediyor.

Kitabın önemi, Halep Sevkiyat Müdürlüğü'nde çalışan, Aram Andonyan'ın "Bey" olarak adlandırdığı, Osmanlı belgelerinde "Efendi" olarak geçen, Naim isimli bir Osmanlı bürokratına ait el yazması notları içeriyor olmasıdır. Kitap bir anı kitabı değildir ve Naim Efendi de anılarını yazmış değildir. Eseri, Andonyan'ın Ermeni soykırımı hakkında, özellikle de Suriye'de yaşananlar konusunda derlediği bilgi, belge ve tanıklıklara dayanan bir çalışma olarak telakki etmek daha doğru olur.

Andonyan kitapta Naim Efendi'nin el yazısı ile çoğalttığı/kopya ettiği elli iki Osmanlı belgesinden ve bu belgeleri açıklayan ilave notlardan bolca alıntı yapmıştır. Alıntılar Naim Efendi'nin notlarının sırasını takip etmemiştir. Notların en sonundaki bir paragrafı kitabın en başında okumak mümkündür. Andonyan ayrıca, yine Naim Efendi tarafından kendisine verilen bazı orijinal Osmanlı belgelerinin görüntülerini de yayımlamıştır. Bu belgelerin çoğu doğrudan Talat Paşa tarafından Halep'e çekilmiş telgraf örnekleridir ve bazıları Ermenilerin öldürülmeleri emirlerini içerir. Örneğin, kitapta da yer alan şu telgraf, bu tür ölüm emirlerinden biridir (s. 164, 166): "Türkiye'de mevcut bütün Ermenilerin tamamen mahv ve imha edilmelerinin Cemiyetin emriyle Hükümetçe kararlaştırıldığı evvelce de bildirilmişti. [...] Kadın, çocuk, sakat diye düşünülmeyerek imha önlemleri ne kadar feci olursa olsun, vicdani duygulara kapılmadan varlıklarına son verilecektir."

Elinizdeki kitap ve belgeler hakkında daha ayrıntılı bilgi vermeden önce, Aram Andonyan'ın bu belgeleri nasıl

elde ettiğinin hikâyesini anlatmak gerekir.² Aram Andonyan 24 Nisan 1915 gecesi İstanbul'da tutuklanan, sayıları yüz doksan civarında Ermeni aydından biridir. Bilindiği gibi, sayıları ileriki aylarda artacak olan bu tutuklular önce trenle Ankara'ya ve oradan da Çankırı'ya ve Ayaş'a götürülmüştür. Andonyan Çankırı'ya götürülenler arasındadır. Ayaş ve Çankırı tutukluları, kaldıkları yerlerden gruplar halinde alınacak ve sözde yargılanmak üzere, yaz ayları boyunca Ankara üzerinden Diyarbakır'a yola çıkarılacaktır. Bu aydınların büyük bir çoğunluğu daha Ankara yakınlarında iken "Alo çetesi" olarak bilinen bir çete tarafından öldürülecektir.

Andonyan da böyle bir ölüm konvoyuna dahil edilmiş ancak arabadan düşmüş, ayağını kırmış ve hastaneye kaldırıldığı için de ölümden kurtulmuştur. Daha sonra Adana üzerinden Diyarbakır'a gönderilirken kaçmayı başaran Andonyan sahte bir kimlikle Suriye'ye kadar gitmiştir. 1916'nın başlarında Suriye'deki Meskene toplama kampına ulaşan Andonyan, burada Naim Efendi ile tanışmıştır. Naim Efendi, Halep Sevkiyat Müdürlüğü tarafından, Meskene'den Der Zor'a sevkiyat işlerini organize etmek için gönderilmiştir. Andonyan ve yanındakiler, Naim Efendi ve diğer kamp yöneticilerine rüşvet vererek kamptan kaçmayı ve Halep'e gitmeyi başarmışlardır. Andonyan savaş bitene kadar meşhur *Baron Otel*'nde saklanarak hayatta kalacaktır.

Naim Efendi, Halep'in İngiliz ve Arap kuvvetlerinin eline geçmesinden sonra şehri terk etmemiştir. Andon-

---

2 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için, Taner Akçam, *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016) kitabına bakılabilir.

yan'a göre bunun nedeni, Naim Efendi'nin Ermeni sürgün ve ölümlerini tasvip etmemesi ve kendisini suçlu olarak görmemesiydi. İkili, 1918 sonlarına doğru Halep'te yeniden karşılaşır. Naim Efendi, Aram Andonyan'a Ermenilerin sürgün ve imhasına ilişkin bazı telgrafların kendi el yazmasıyla kopyaladığı örneklerini satar. Andonyan daha sonra Naim Efendi'nin el yazması kopyalarıyla yetinmeyecek ve ondan orijinal belgeler de isteyecektir. Bunun üzerine, Naim Efendi Andonyan'a on sekiz civarında ya deşifre edilmiş ya da şifreli (sadece rakamlardan ibaret) orijinal belge daha satacaktır. Andonyan bu belgelerden on dördünün resimlerini kitabında yayımlamış, geri kalan elli iki belgeden ise uzun alıntılar yapmıştır.

Andonyan'ın kitabının özelliği, sadece Andonyan'ın Naim Efendi'den elde ettiği el yazması kopyaları veya orijinal belgeleri ihtiva etmesinden kaynaklanmaz. Andonyan'ın sözleriyle kitap, "Ermeni şahadet yazımında [...] eksik olan kurbanların sesini" dile getirmektedir. Andonyan Suriye'de kaldığı yıllarda, önce saklandığı dönemde gizli olarak, sonra Halep'in İngilizlerin eline geçmesiyle yayımlanmaya başlayan *Hay tşayn* (Ermeni Sesi) dergisi aracılığıyla, kırimdan kurtulanlara çağrı yaparak onlardan büyük felaket hakkındaki hatıralarını yazmalarını ve kendisine ulaştırmalarını rica etmiştir. Böylece, hayatta kalmayı başarmış yüzlerce Ermeni'yle konuşmayı başaran, onların hayat hikâyelerini kâğıda dökmelerini sağlayan Andonyan, Ermeni soykırımı konusundaki en önemli arşivlerden birini oluşturmuştur. Arşiv, Andonyan'ın daha sonra başına geçeceği, Paris'teki Boğos Nubar Kütüphanesi'ndedir.³

3 Andonyan arşivinin bazı bölümlerinin Fransızca çevirileri mevcuttur; <https://www.imprescriptible.fr/rhac/tome2/> [24.01.2024].

Yaşadıklarını, gördüklerini ve dinlediklerini Naim Efendi'nin notlarıyla birleştiren Andonyan'ın birinci dereceden şahitlerin tanıklıkları ve resmî Osmanlı belgeleriyle birlikte hazırladığı bu kitap, Ermeni soykırımı etrafındaki tüm kuşkuları ortadan kaldıracak güce sahipti. Bu özelliğiyle, Paris Barış Görüşmeleri sırasında, hayatta kalan Ermenilerin siyasi hakları için verilen mücadelenin önemli araçlarından biri olmuştur. Fakat daha sonra gerek Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesi ve SSCB'ye katılması gerekse Lozan Antlaşması ile birlikte Ermeni taleplerinin tamamıyla devre dışı kalması sonucu kitap unutulmaya terk edildi. 1965'te Erivan'daki ve Beyrut'taki büyük gösteriler ve 1970'li yıllarda ASALA'nın Türk diplomatlarına yönelik silahlı saldırılarıyla birlikte Ermeni soykırımı önemli bir gündem maddesi olmaya başladı. Aram Andonyan'ın *Medz Vocin* (Cürm-ü Âzam) kitabı, yeniden alevlenen soykırım iddialarının en önemli kaynaklarından biriydi. Bu nedenle dönemin Türk hükümetlerinin ana hedefi oldu.

Dışişleri Bakanlığı bünyesinde, Andonyan'ın tezlerini çürütecek bir kitap hazırlamak amacıyla, tarihçilerin ve diplomatların görev aldığı özel bir komisyon kuruldu. Hedefte, görüntüleri de yayımlanan orijinal Osmanlı belgeleri ve Naim Efendi'nin alıntılanmış notlar vardı. Yapılan çalışmanın ilk önce Dışişleri Bakanlığı adına, yazarı belirtil-

---

Ermenice orijinallerinin bazı bölümlerine Gergeryan Arşivi üzerinden de ulaşılabilir; <https://wordpress.clarku.edu/guerguerianarchive/archive-iii-materials-from-other-sources/> [24.01.2024]. Raymond Kevorkian'ın Türkçeye de çevrilen kitabında bu arşivde yer alan anılardan bazıları mevcuttur. Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası, Sürgüne Gönderilen Osmanlı Ermenilerinin Suriye-Mezopotamya Toplama Kamplarında İmha Edilmeleri* (İstanbul: Belge Yayınları, 2011).

meyen bir “Beyaz Kitap” olarak yayımlanması düşünöldü. Sonra kitabın resmî devlet yayını olması uygun görölmedi ve komisyonun da üyesi olan iki yazarın adıyla “özel bir eser” olarak basılmasına karar verildi. 1983’te Şinasi Orel ve Süreyya Yuca imzasıyla ve *Ermenilerce Talat Paşa’ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü* başlığıyla yayımlanan kitabın kısa öyküsü budur.⁴

Türk Dışışleri’nin Beyaz Kitabı’nın ana tezi, Andonyan’ın yayımladığı Naim Bey’in Hatıratı’nın ve içindeki telgrafların sahte olduğuydu. Bu iddia üç önemli teze dayandırıldı: 1. Naim Efendi isimli bir Osmanlı memuru yoktur; 2. Var olmayan bir kişinin bir hatırat yazması söz konusu olamaz, böyle bir hatırat yoktur, aksini iddia edenlerin Hatıratı göstermesi gerekir; 3. Talat Paşa’ya ait olduğu söylenen telgrafların hepsi sahte ve tahrif edilmiş belgelerdir. Yazarlar üçüncü tez için on iki farklı iddia ileri sürdüler. Bunların içinde en önemli olanı, Osmanlı Devleti’nin savaş sırasında iki ve üç rakamlı değil, sadece dört ve beş rakamlı şifreler kullandığı iddiasıydı. Yani, iki ve üç rakamlı şifreli telgraflar sahtekârlığın kanıtı olarak gösterildi. Ayrıca iddiaya göre, dört ve beş rakamlı şifreler de aynı anda kullanılmıyordu. Birbirini takip eden farklı dönemlerde ya sadece dörtlü ya da sadece beşli şifre kullanılıyordu. Bazı belgelerde çizgili kağıtların kullanılmış olması yazarlara göre bir başka sahtekarlık örneğiydi. Özetle, hatırat ve belgeler, başta Andonyan olmak üzere Ermenilerce üretilmişti ve bütünüyle sahteydi.

4 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa’ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983). Komisyon ve çalışmaları hakkındaki bilgileri, bu komisyonda görev alan emekli bir büyükelçiden aldım. İsminin verilmemesi koşuluyla bu bilgileri paylaşmama izin veren büyükelçiye teşekkür ederim.

Kitabın yayımlandığı yıllarda Osmanlı Arşivi henüz ilgili dönem hakkında araştırmacılara hizmet verecek düzeyde tasnif edilmiş değildi ve yeterli belge yoktu. 1915 ile ilgili belgelerin tasnifine ilişkin çalışmalar 1990'lı yıllarda başlayacaktı. 2012'ye kadar ise arşivde rakam şifreli belgeler mevcut değildi. Bu nedenle, belgelerin sahte olup olmadığıyla ilgili olarak Osmanlı Arşivi'nde herhangi bir çalışma yapmak mümkün değildi. Daha sonra açık bir şekilde yalan olduğu ortaya çıkacak iddiaları doğru kabul etmekten başka bir seçenek yoktu.

İddialarını kontrol edecek kaynak yetersizliği nedeniyle, yazarlar sadece belgeler konusunda değil, Naim Efendi'nin el yazmaları konusunda da haklı görünüyordu. Aram Andonyan'ın, Naim Efendi'nin kendisine verdiği el yazması notlarını Paris'e götürdüğü ve daha sonra müdürü olduğu Boğos Nubar Kütüphanesi'nde muhafaza ettiği biliniyordu. Ama Naim Efendi'nin el yazması notları bu kütüphanede yoktu, deyim yerindeyse yer yarılmış içine girmişti. Bu nedenle, "el yazmaları mevcutsa gösterin!" yollu çağrılara cevap vermek mümkün değildi.

Orel ve Yuca'nın kitabının yayımlanmasından sonra, aksini iddia edecek belgelerin yokluğu nedeniyle, el yazması notların ve belgelerin sahte olduğu, sadece geniş kamuoyunca değil, eleştirel tarihçiler tarafından da genel olarak kabul gördü ve 2016'ya kadar, konu "Talat Paşa'ya ait sahte telgraflar" adıyla bilindi ve anıldı. Kitap ve içindeki belgeler akademik çalışmalarda hiçbir biçimde kullanılmadı. Belgelerin doğruluğuna inanan Vahakn Dadrian gibi bazı araştırmacılar belgelerin hakiki olduğu konusunda makaleler kaleme almış olsalar dahi kendileri de Naim Efendi'nin el yazması notlarını ve belgeleri kaynak olarak kullanmadılar.

Bu durum benim *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları* adlı kitabımın yayımlanmasına kadar devam etti.⁵ Bu kitapta, Naim Efendi isimli bir Osmanlı bürokratinin var olduğunu doğrudan Osmanlı belgelerine dayanarak gösterdim. Aslında bize Naim Efendi isimli bir kişinin var olduğunu, Meskene kampında görevli olduğunu ve Andonyan'ın anlattığı olayların doğru olduğunu gösteren Genelkurmay Başkanlığı oldu. Genelkurmay 2007'de, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Cilt VII (1914-1915) adlı bir kitap yayımladı ve kitapta Meskene kampına ve orada yaşanan olaylara ilişkin çok sayıda belgeye yer verdi.⁶ Bu belgelerden biri, Naim Efendi'nin altında imzasının da bulunduğu ifadesiydi.

Çok önemli bir başka gelişme de Naim Efendi'nin el yazması notlarını özel bir arşivde bulmuş olmamdı. Krikor Gergeryan adlı bir Ermeni Katolik rahip, 1950'li yılların başında, Andonyan daha hayattayken Paris'e gitmiş ve bu el yazması notların ve belgelerin fotoğraflarını çekmişti. Bu filmler 2015'e kadar Gergeryan'ın özel arşivinde gözlerden uzak kalmıştı. Bu notlar sayesinde öğrendik ki Andonyan, Naim Efendi'nin notlarının tümünü kullanmamıştı ve kullandığı bölümleri de hiçbir çarpıtmaya yer vermeden, olduğu gibi aktarmıştı. Ayrıca, Gergeryan arşivinde bulduğum notlar arasında Andonyan'ın kitabında kullandığı bazı sayfalar yoktu. Bunun nedenini ise Gergeryan arşivinde bulduğum, Andonyan'a ait bir mektuptan öğrendim: Andonyan, Naim Efendi'nin el yazması notla-

---

5 Taner Akçam, *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları*.

6 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Cilt VII (1914-1915) (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007).

rının bazı sayfalarını, Halep Sevkiyat Müdürü Abdullahad Nuri aleyhine İstanbul'da açılmakta olan bir davada kullanılmak üzere İstanbul'a yollamıştı. Bu kitapta Ohannes Kılıçdağı, Naim Efendi'nin Andonyan'a verdiği telgrafları ve notları çevirirken Gergeryan arşivinden bulduğumuz orijinal el yazmalarını esas aldı. Elimizde olmayan sayfaları ise Andonyan'ın kitabından çevirdi. Dolayısıyla Andonyan'ın daha önce Ermeniceye çevirdiği metinleri yeniden Türkçe'ye çevirmiş oldu. Naim Efendi'nin notlarında göreceğiniz Türkçe dil farklılığının sebebi budur.

Çeviri sırasında gözlemlediğimiz bir başka husus, Andonyan'ın yayımladığı Naim Efendi telgraflarının tarihleri ile elimizdeki el yazmalarının tarihleri arasındaki farklardır. Bunun bir nedeni, Andonyan'ın Jülyen takvimini kullanması ve birçok durumda Osmanlı-Miladi takvimi ile Jülyen takvimi arasındaki on üç günlük farkı eklemeyi ihmal etmesidir. Bir diğer neden, 1332 (1916) yılının 15-28 Şubat arasındaki günlerinin, gün uyumu sağlamak amacıyla Rumi takvimden atılmasıdır. Farkların ortaya çıkmasının son nedeni ise, Rumi takvime göre 1333 (1917) yılının son iki ayının (Kanunisani-Ocak ve Şubat), yıl uyumu sağlamak amacıyla Osmanlı Rumi takviminden çıkarılmasıdır. Söz konusu değişiklikler bir dizi karışıklığa yol açmıştır. Osmanlı Arşivi'nde de benzer hatalar içeren belge örneklerine rastlamak mümkündür.

Aktardığım gibi, Naim Efendi el yazısı ile kopya ettiği telgraf örneklerinin arasına, bu belgelerle ilgili hatırladıklarının da eklemiştir. Yukarıda zikrettiğim kitabım için çalışırken Naim Efendi'nin bahsettiği bu olayların içinden sekizini seçmiş ve Osmanlı Arşivi'nde bu olayların izlerini sürmüştüm. Ortaya çıkan tablo gerçekten çok çarpıcı

ve önemliydi. Arşivde Naim Efendi'nin anlattığı olayları ve bahsettiği isimleri doğrulayan çok sayıda bilgi ve belge mevcuttu.

Naim Efendi'nin Andonyan'a verdiği orijinal belgeler açısından da benzer bir durum söz konusuydu; yani Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın savaş dönemindeki şifreli telgraflarla ilgili dile getirdikleri de tamamen uydurmaydı. Yazarlar o dönemde hiç kimsenin belgelere ulaşamayacağını bilmenin verdiği güvenle açıkça yalan söylemişlerdi. Oysa benim arşivde çalıştığım yıllarda, aradan kırk yıla yakın süre geçmiş ve bu dönem boyunca arşive bir çok yeni belge konmuştu. Bu belgeler arasında Andonyan'ın yayımladığı belgelerin doğru olduğunu gösteren, aralarında çok sayıda iki ve üç rakamlısı da bulunan binlerce şifreli belge mevcuttu. Bu şifreli belgeler arasında biraz gezinmek, Orel ve Yuca'nın dile getirdiği tüm iddiaların yalandan ibaret olduğunu anlamaya yetiyordu. Örneğin, bırakın sadece dört ve beş rakamlı şifreli telgrafların aynı anda kullanılmasını, tüm rakamlı (2, 3, 4, 5) şifreler de aynı anda kullanılıyordu.

Elbette herkesin aklına gelen soru, Orel ve Yuca'nın açıkça yalan söylediklerini gösteren bu belgelerin niçin arşive konmuş olduğuydu. Soruya verebileceğim cevap çok basit. Aradan geçen süre içinde gerek kitap gerekse ele aldığı konu "halledilmiş" telakki edilmiş ve çoktan unutulmuştu. Bu nedenle arşivde belgelerin tasnifinden sorumlu olan görevliler, bu belgeleri hiç düşünmeden tasnif etmişti. Gelinen noktada bize de kendilerine teşekkür etmek düşer.

Özetle, *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları* kitabında Orel ve Yuca'nın tüm iddialarını tek tek ele aldım; yeni Osmanlı belgeleri ışığında bu iddiaların nasıl

tam bir uydurma olduğunu ve açık yalana dayandığını net olarak gösterdim. Artık şunu çok rahat söyleyebiliriz: Aram Andonyan'ın, Ermeni soykırımını ile ilgili en önemli kaynak sayılan kitabının ve Naim Bey'in belgelerinin üstündeki gölge ortadan kalkmıştır.

***

Andonyan'ın elinizdeki kitapta yayımladığı belgeler arasında, Naim Efendi'den değil, başka kaynaklardan elde ettiği, Enver Paşa'ya ait bir telgraf da vardır. Enver Paşa tüm kumandanlıklara gönderdiği söz konusu telgrafta Ermenilerin imha edilmesi emrini vermektedir. Telgrafın içeriği şöyledir:

Ahvâl-i hazıra dolayısıyla Ermeni neslinin kâmilen mahvı irade-i seniyyeye iktirân etmiştir. Bunlar hakkında şu suretle muamele olunacaktır.

1. Memâlik-i şahane dâhilinde Ermeni ve Ermeni ismi taşıyan beş yaşından aşağı çocuklardan mâadâ başıbozukların şehir ve kasaba haricin çıkarılarak katledilmeleri,
2. Ordu-yu hümayun dâhilinde müstahdem bilumum Ermeni efrâdının bir vukuata meydan vermeksizin mıntıklarından bi't-tefrîk ahali temasından gizlice kurşuna dizilmeleri,
3. Orduda bulunan zâbitân mensup oldukları ordu kargâhlarında iş'âr-ı âhere kadar hapsedileceklerdir. Bu üç madde ahkâmının her ordu kumandanlıklarına tarih-i tebliğinden kırk sekiz saat sonra icrası zımında ayrıca tebliğ edilecektir. Ondan evvel tedarikât-ı lazımeden mâadâ bir muamele yapılmayacaktır.⁷

---

7 Belge Andonyan'a Naim Efendi tarafından verilmediği için, Talat Paşa Telgrafları adlı çalışmamda bu belgeyle ilgili bir tartışma yürütmemiştım. Söz konusu belgenin Osmanlıcası Gergeryan arşivinden indirilebilir: <https://commons.clarku.edu/deportation/20/>